

”FILOSOFIA ON KESKUSTELEVA TIEDE”

Nämä Ilkka Niiniluodon ja Esa Saari-
sen sanat kirjansa *Vuosisatamme filoso-
fia* ensi rivillä sopivat hyvin
oheisen tarkastelun alkusa-
noiksi, varsinkin kun he jat-
kavat:

”Filosofia nojaa vastavuo-
roiselle dialogille voimak-
kaammin kuin kenties mi-
kään muu rationaalisen
hengenelämän alue”¹.

Kyseessä on nimenomaan
dialoginen puheenvuoro ja
mielestäni hyvin tärkeästä
asiasta. Sen keskeinen teema
on puettu erään muutokuvan
ympäri – nimi on Ken Wil-
ber – eräs aikamme johtavista
ajatteliijoista, jota ei Suomessa
tunnetta ehkä lain-
kaan.

Ken Wilber on mo-
nella tapaa lähes kai-
ken sen vastakohta,
mihin eurooppalainen
ns. moderni ajattelu
ajautui 300 viime vuo-
den aikana. Lähtölau-
kauksen muodostivat
30-vuotinen sota ja
Descartesista alkanut
rationalistinen filo-
sofia – empirismi sen
toinen haara.²

Oheisessa dialogin
virittämisessä käy-
dään keskustelua ni-
menomaan ”kulttuuri-
kriittisen, osallistuvan
filosofian” puitteissa,
eikä ns. tieteellisen fi-
losofian, mitä meillä
Suomessa on lähinnä

hallinnut ns. analyttinen filosofia.
Vaikka se ehkä onkin ”menettänyt kult-
tuurisen merkityksensä”, ainakin ns.
suurissa sivistysmaissa, niin tuskin vie-
lä Suomessa. Eino Kailan ja hänen
perillistensä vaikutus on meillä vielä
kovin ylivoimainen.

* * *

Jos haluaisi valita vain yhden suomalai-
sen hengenelämän edustajan, joka voisi
läpikäyvästi edustaa tätä rationaalisen
hengenelämän aluetta, ei varmaan löy-
tyisi sopivampaa henkilöä kuin Georg
Henrik von Wright. Vaikka itse olin ai-
kanaan hänen oppilaansa useita vuosia,

on välillämme ollut tietty ulkoinen etäi-
syyss. Tiemme näet erkanivat ratkaise-
vasti tasan 30 vuotta sitten, kun olin
hänen johdolla opiskellut lisensiaatin
tutkinnon – kaikki istunnot kaksin, mi-

meillä saavuttanut eräänlaisen yliver-
taisen profeettallisen aseman. Tällöin ei
olla riittävästi otettu huomioon sitä,
mistä hän itse on jatkuvasti huomaut-
tanut kulttuurikriittisissä esseissään:

Hän ei ole ainakaan enää
tuon eurooppalaisen ratio-
nalistis-empiristisen tieteen
ihanteen kulttuurinen apo-
logeetta, vaan pikemminkin
sen yhä kärkevämpi arvos-
telija ja varoittaja, pessimis-
miin saakka. Mutta jokai-
nen suuri henki on aina
myös rajoittunut henki. Se
missä hän on suuri, piirtää
samalla hänen rajansa: *Om-
ne determinatio est negatio*.⁴

MATTI LUOMA

KEN WILBER, SIELU JA PHILOSOPHIA PERENNIS

KOHTI IDÄN JA LÄNNEN
VIISAUSPERINTEIDEN
KULTTUURIFILOSOFISTA
SYNTEESIÄ

NELJÄ KERTAA
METSÄÄN

Jos yrittää lähestyä niin mo-
niulotteista, lähes
ensyklopedista *uomo
universalea* kuin
Ken Wilber, vaikeu-
tena on alusta alka-
en se, mihin sijoittaa
hänet mielekkäästi
filosofiassa, hengen
historiassa, kulttuu-
rin kokonaiskentäs-
sä, semminkin kun
kyseessä on vasta
oman elämänsä kor-
keata kes-
kipäivää elävä ihmi-
nen.

Ken Wilber on län-
simainen ihminen,
ajatteliija, tutkija,
kulttuurifilosofi ja
vasta 50-vuotias,
mutta hän on jo ehti-
nyt perehtyä niin
teoriassa kuin käyt-

tännössäkään myös idän laajoihin vii-
sausperinteisiin. Tässä mielessä hän
edustaa nämä molemmat ääripäät
oleellisilta osiltaan hallitsevaa henkeä,
joka tavoittelee telluurista synteesiä
niiden välillä. Siis, mihin hänet pitäisi
ensisijaisesti sijoittaa? Vähän kaik-
keen, eikä selvästi mihinkään tunnet-
tuun kategoriaan. Ehkä helpoin tapa
alkaa tuo sijoittaminen on etsiä aluksi
ne kohdat, joissa hän on voimakkaim-
min tiettyjä asetelmia vastaan, ja toi-
seksi sellaiset kohdat, joissa hän puhuu
toisenlaisten asetelmien puolesta.

Mitkä olisivat nuo Willbergin kriti-
soimat asetelmat? Ensimmäinen on ob-
jektiviisuuden yksipuolinen ylistämi-
nen subjektiivisuuden kustannuksella.

kä etuoikeus! – pannut alulle väitöskir-
jani ja ”otellut” hänen kanssaan julki-
sesti Porthaniassa syksyllä 1959, saa-
nut dosentuurin 1965 ja yllytyksen tut-
kia ongelmaa ”Westermarck ja kristin-
usko”, mikä valmistui kirjaksi 1967.³
Sisäisesti yhteys ei ole silti katkennut.

Onko seuraavassa siis kysymys kriitti-
sestä dialogista von Wrightin kanssa?
Ei ainakaan suoranaisesti. Siihen ei
tässä ole mitään konkreettista eikä pe-
riaatteellista aihetta. Mutta eräässä
mielessä von Wright edustaa kuitenkin
tämän tarkastelun paradigmaattista
toista osapuolta ja on siten mukana
alusta loppuun. Tarkoitin tällä sitä
wrightiläisen rationalistis-humanistisen
elämäkatsomuksen mallia, joka on

Toinen rationaalisuuden ylistäminen kaiken irrationalisen torjumisen nimissä – tunne, rakkaus, taide, uskonto jne. Kolmas on empiirisen todellisuuden asettaminen kaiken todellisuuden esikuvaksi metafysiikka armottomasti hyläten: *Scientia mensura*. Neljäs on kaiken tosiasiapohjaisen asettaminen normatiivisten arvojen edelle, koska ”tiede ei tunne arvoja”.

Näissä neljässä kohdassa länsimaisen kulttuuri on Wilberin mielestä mennyt rajusti metsään. Väite ei tietysti enää ole kovin uusi ja erikoinen. Objektiivinen, rationaalinen, empiirinen ja positivistis-materialistinen Suuri Teoria – kuka sellaista enää vakavissaan haaveilee Eino Kailan jälkeen? Mitä hyötyä on torjua neljästi jokin mailleen mennyt hengenperintö ja pyrkiä rakentamaan tällaisen negaation päälle jotakin positiivista? Mutta vastaavaahan tapahtui – karkean ylimalkaisesti puhuen – modernin ihmisen valistusajakaisen nousun aikana ja merkeissä. Ryhdyttiin purkamaan siihenastista, keskiajan hiellä ja vaivalla luomaa suurta kreikkalais-kristillistä synteesiä.⁵

Tämän jälkeen voi kuulostaa yllättävältä, ettei Wilber omassa synteessin yri-tyksessään hylkääkään mitään noista neljästä tekijästä! Hän pitää niistä kutakin tärkeänä synteessin osatekijänä, mutta vain *osatekijänä*. Vasta yhdessä ne edustavat koko totuutta ja silloinkin vain totuuden negatiivista puolta.

KEN WILBER, LIFE AND WORK

Ken Wilber alkoi akateemisen uransa biokemian opiskelijana Nebraskan yliopistossa ja valmisteli väitöskirjatyötään tältä alalta. Mutta samaan aikaan hän kehittäli toista suunnitelmaa, joka oli varsin etäällä perinteisistä luonnontieteistä: ”Tietoisuuden korkeampien tasojen psykologian” tutkimusta. Hän oli päätenyt zen-buddhismiin pariin. Tämä vei myöhemmin opiskeluun useiden zen-mestareiden ja Tiibetin buddhismiin opettajien johdolla, mikä on jatkunut tähän päivään saakka. Tämä muistuttaa ainakin kaukaisesti sveitsiläisen Carl Gustav Jungin uranvalintaa. Myös hän oli ollut alusta asti kiinnostunut sekä luonnontieteistä että uskontoon liittyvistä asioista⁶. Se mitä Wilber tänään edustaa, onkin hyvin lähellä sitä, mitä Jung edusti uransa huippuajkoina. Heitä yhdistää ns. syvyyspsykologia ja sen liittäminen modernin positivismiin hylkäämään uskonnon maailmaan. Jungin erään kokoomateoksen nimi onkin naseva *Wirklichkeit der Seele*.⁷ Wilberin koko tähän-

astisen elämäntyyön voisikin lyhyesti kuitata vaikka tällä epiteetillä.

Biokemia sai väistyä, vaikka myöhemmin Wilber perehtyi laajasti myös uusimman ns. kovan luonnontieteen keskeisiin saavutuksiin, mistä hän julkaisi aikanaan parikin kokoomateosta.⁸ Tämä merkitsi perspektiivin laajenemista nimenomaan länsimaisen kulttuurin parhaisiin saavutuksiin sekä eksaktien luonnontieteiden että humanististen tieteiden suunnalla. Hänen ongelmansa oli tieteen ja uskonnon väli- nen ongelma. Häntä kiinnosti myös itämaisen ja länsimaisen kulttuurin vertailu sekä transsendenssi, metafysiikan perusongelma. Kun biokemia jäi, Wilber kiiruhti uutta omaa tietään ja sai vuonna 1977 valmiiksi ensimmäisen varsinaisen pääteoksensa *The Spectrum of Consciousness*. Siinä hän halusi selvittää ihmisen sisäisen, vain itse kunkin ihmisen omassa itsehavainnossa avautuvan subjektiivisen tietoisuuden objektiivisen olemuksen. Eli hän halusi tehdä tiedettä sielusta, kuten Jung ennen häntä tai amerikkalaisessa kulttuurissa William James.

Näin olemme tulleet Wilberin uran ratkaisevaan käännekohtaan.

SIELUTIETEESTÄ PSYKOLOGIAAN JA TAKAISIN

Länsimaisen psykologian historiassa on se merkillinen juonne, että se alkoi jo vanhassa Kreikassa metafysisesti pohjustettuna tieteenä sielusta. Väliin sattuu tuhatvuotinen kristillinen kulttuurikausi, jolloin sielu varustetaan lähinnä juutalais-kristillisin premissein, mutta platonistiseen perinteeseen nojauten. Aristoteleen vaikutus alkaa vasta keskiajalla, mutta lähtökohdat ovat edelleen teologis-metafysiset. Kun sitten siirryttiin asteittain moderniin valistushenkiseen kauteen, tuli aika muuttaa vielä kerran psykologian sisältöä ja kohdetta. Kreikkalaisen ja kristillisen viisauksiperinteen keskeisimmät metafysiset käsitteet koskivat Jumalaa, henkeä ja sielua. Valistusajan modernin ajattelun eräs uroteko oli panna päiviltä juuri kaikki nämä kolme peruskäsitettä sekä niihin liittyvä idealistis-spiritualistinen maailmankuva. Samat kolme käsitettä hallitsivat myös ikivanhan Intian uskontoja, filosofiaa ja psykologiaa (joogaa). Mutta ne ovat hallinneet siellä vuosituhansia ja tämä ”malli” on siellä yhä voimassa! Länsimaisen ihmisen sisäinen autiomaa ilmenee ehkä riipaisevimmin siinä, että sielun alueen perustiede menetti viime vuosisadalla sielunsa sieluttomalle opin-

alalle, jonka nimenä silti yhä on sielutiede.⁹

Mistä muusta kohtaa voisi ajatella purkaa sitä modernin valistusajan objektiiivista ja muuta sielunmaisemaa kuin juuri ihmisen sisäisestä itsetutkittelun näkökulmasta? Ikivanhat intialaiset oivalsivat tämän jo noin 5000 vuotta sitten. He kehittivät siitä oman tärkeimmän tieteenä – tiede on tässä aivan oikea sana – nimittäin kohti korkeampaa henkisyttä ja jumaluutta ohjaavan tietämisen, taitamisen ja ekstaasin teknologian eli joogan¹⁰. Kaikki tämä on monipuolisesti yhteydessä intialaisen kulttuurin muihin pääjuonteisiin, filosofiaan ja uskontoon.

”Tieto elämänmuotona” on eräs mahdollinen kulttuuri-ihmisen valinta. Tässä on toki se vaara, että tieto johtavana prinssiippinä voi olla ”yhtä lailla onnen ja onnettomuuden, hyvien tekojen ja konnuuksien väline”, kuten von Wright modernin osuvasti huomauttaa¹¹.

Mutta avainasemassa ollut henkisen elämänmuodon perustiede psykologia hylkäsi itsenäistyessään nimenomaan sekä filosofian että uskonnon seuraten tässä valistusrationalismin päälinjaa. Sielu sai mennä, tilalle tuli aine metafysisenä prinssiippinä, henki hautautui Voltairen sotahuudon pauhinaan ”murskatkaa tuo kurja!”. Koulujen ja yliopistojen oppikirjat joutuivat muutamaan ”sielutiede”-nimensä sievistelevästi psykologiaksi: ”Psychology without soul!”.

Juuri tähän umpikujaan Wilber on puuttanut uransa alusta saakka: biofyysikko hakeutui itämaisen tietoisuusperinteen pariin, buddhistiseen zenharjoitteluun.

TIETO, ELÄMÄ JA RAKKAUS

Epäilemättä Wilber on aito amerikkalainen yksityisihmisenä ja myös länsimaisen tietoa ja järkeä painottavan rationalistisen kulttuurin täysiverinen edustaja. Mutta tiedon ohella hänelle tärkeitä elämänalueita ovat myös irrationaliset elävän elämän ja rakkauden alueet, klassisin termein estetiikka ja erotiikka. Otan esille jälkimmäisen.

Wilber on antanut oivan näytteen tämän alueen problematiikasta – teoriasa ja käytännössä – kohdattuaan uransa nousukaudella, kuten sanonta kuuluu ”elämänsä naisen” ja avioituessaan tämän kanssa. Mutta kuten elämässä yleensä, kaikki ei aina suju toiveiden ja tunteiden mukaan, ei ainakaan erotiikassa¹². Näin kävi traagisella tavalla myös Wilberien avioliitossa. Vaimo sairastui heti alussa syöpään, mikä teki

muuten harmonisesta liitosta lähes helvetin, sairauden johtaessa kuolemaan. Wilber ei olisi se nopealiikkeinen kaiken raportoija esseissään, kritiikeissään ja kirjoissaan, ellei hän olisi tästäkin tehnyt vaikuttavaa dokumenttia. Lyhyt onni tuskinneen, kuolemineen, ajatuksiineen ja oppimisineen tuotti kirjan *Grace and grit*.

KOHTI SUURTA SYNTEESIÄ

Vaimon kuoleman jälkeen Wilberin työ jatkui muhkealla, lähes tuhatsivuisella tiiliskivellä (1995) – ja kyseessä oli vasta suunnitellun trilogian ensimmäinen osa! Teoksella on erikoinen nimi, kuten useimmilla hänen julkaisuillaan: *Sex, Ecology, Spirituality: The Spirit of Evolution*. Sitä voi hyvin kutsua sekä tieteellisen filosofian että osallistuvan kulttuurifilosofian esitykseksi. Sen keskeisin juonne on omalaatuinen evoluutio-synteesi, joka on suoranainen haaste Darwinin ym. nimiin liittyvälle valistusrationaliselle, positivistis-materiaalistiselle ajattelulle.

Wilber nimeää tärkeimmäksi esikuvakseen intialaisen uushinduismien tunnetun pääedustajan Sri Aurobindon (1872-1950), mutta nojaa ajattelussaan ja näkemyksissään moniin muihinkin esikuviiin. Länsimaisista tärkeimmät ovat Jung, Jean Gebser, Arthur Koestler ja Arthur O. Lovejoy. Evoluutio-ideaansa hän on omaksunut nimenomaan Aurobindolta.

Evoluutio-näkemykseen tähtäävästä Wilberin suuresta teoksensa aiheutui Yhdysvalloissa heti vilkas ja osittain kiivaskin laaja polemiikki, johon Wilber osallistui aktiivisesti. Seuraavana vuonna hän kokosi osan tästä keskustelusta teokseksi *A Brief History of Everything* (1996).

Trilogiansa ensimmäisen osan alkuun Wilber on kuvannut yksinkertaisen kaavion muodossa oleellisen kaikesta siitä, mitä hänen synteesinsä edustaa. Kysymys on eräänlaisesta nelikenttästä, jonka selitystä itse teos paljolti on (nelikenttä-kaavio oikealla).

Wilberin nelikenttä ei sellaisenaan ole mikään teoria. Nelikentän yläosasta on esillä kuva siitä, miten ihminen yksilönä kokee oman sisämaailmansa, subjektiivisesti, introspektiivisesti jne. sekä miltä yksilö näyttää ulkoapäin, ”behavioristisesti”, objektiivisen tarkastelun valossa. Siis ihmisyksilö sisältäpäin ja ulkoapäin, Jungin sanoin introversio ja ekstroversio. Erottelu lienee selvä ja kiistaton ainakin arkikokemuksen valossa sanokoot eri tieteet ja filosofinen ja teologinen antropologia mitä tahansa

erottelun lähemmästä tulkinnasta. Ja Wilberin mukaan kaikki tarkasti kehitellyt tulkinnot ovat tässä yhtä oikeassa.

Mikään niistä vain ei ole yksin oikeassa, siten että muut olisivat väärässä. Tähän liittyy Wilberin yleinen tulkinta esimerkiksi länsimaisen modernin kulttuurin edellä mainituista perusharhoista. Länsimainen ajattelu, teologiaa pois sulkevana, on oikeassa kaikissa keskeisissä näkemyksissään yhdellä tärkeällä varauksella: Se ei ole, eikä voi missään muodossaan olla ”ainoa oikea”, muut poissulkeva kulttuurifilosofia, metateoria tms.

Mitä sitten liittyy nelikentän yläosan vasempaan lohkokon? Vastaan tulee 13-osainen evoluutioketju, jossa lähdetään ihmisen kehityksen alkeistasosta ja päädytään monen vaiheen kautta ihmisen tähänastisen historian korkeimmalle tasolle. Sen ainekset on koottu lännen ja idän antropologian ja metafysiikan aineksista ja asetettu kaaviossa evolutionaariseen järjestykseen. Vastava asetelma toistuu nelikentän yläosan oikeassa lohkokossa, joka alkaa atomien tasolta hermotapahtumien kautta aivokuoreen ja sen yli biologisen tason ylimpiin osasiin, joista tieteellinen tutkimus ei vielä osaa sanoa paljon mitään. Ja samat asetelmat löytyvät kuin peilikuviona nelikentän alaosan kahdesta sisäisen kulttuurin aluetta ja oikea puolisko vastaavasti ulkoisen kollektiivisen kulttuurin aluetta. Vasen lohko alkaa alkeellisten kulttuurimuotojen esittelystä ja päättyy ns. korkeakulttuurienparhaisiin saavutuksiin eri aikoina, oikea taas sosiaalisen elämän alkeismuodoista vastaavasti asteittain yhteisömuotojen korkeimpiin asteisiin. Kaaviota voi myös tarkastella evoluution ilmenemisenä, jolloin sen alkumuodot löytyvät kaavion keskustasta ja evoluution kehittyminen etenee keskustasta asteittain ulospäin eri suuntiin.

SIELU JA HENKI, TIEDE JA USKONTO

Tätä tekstiä keväällä 1999 kirjoittaessani Wilberin trilogia on vielä kesken ja toista osaa siis odotellaan. Viimeisen neljän vuoden aikana Wilber on osallistunut aktiivisesti synteesinsä avautuvaan keskusteluun ja päätynt kirjoittamaan kolme uutta itsenäistä teosta näistä teemoista ennen trilogiansa jatkamista.

Niistä ensimmäiseen on edellä jo viitattu synteesin eräänlaiseen kepeään Prolegomenaan. Tämä ilmestyi julkisuuteen vuosi pääteoksen jälkeen. Vuo-

si lisää ja kirjakauppoihin ilmestyi toinen, 414-sivuinen välityö *The Eye of Spirit; An Integral Vision for a World Gone Slightly Mad* (1997). Uskontotieteen johtava amerikkalainen edustaja Huston Smith toteaa siitä osuvasti, ”ettei kukaan, ei edes Jung, ole tehnyt niin paljon kuin Wilber länsimaisen psykologian avaajana maailman suurille viisusperinteille”.

Vuotta myöhemmin ilmestyi kolmas välityö kustantajana vaikutusvaltainen *Random House*. Mitä sitten tästä vuoden 1998 sensatiomaisesta keskustelun räjäyttäjämästä pitäisi sanoa? Ensintietysti sen nimi, *The Marriage of Sense and Soul: Integrating Science and Religion*. Jos joku nimi on punaistakin punaisempi vaate valistushumanismin lipunkantajille, niin tämä! Voltairekin varmaan kääntyy haudassaan. Aistit ja sielu, tiede ja uskonto – molemmat vastakohtaparit tasavertaisina, yhtä tärkeinä ihmisen elämälle, koko ihmiskunnalle ja kaikelle nimensä arvoiselle kulttuurille. Mutta uskonnon lisäksi hän puuttuu aikaisemmin piilossa olleeseen alueeseen – politiikkaan. Korean sota, Vietnam, Afganistan, Libanon, Jugoslavia kaikkien meidän silmiemme edessä, länsimaisen kulttuurin takapihana, tai sinne turhaan työnnettynä, joka aidanraosta eli tiedoitusvälineistä silmille hypäävänä realiteettina.

Ja tämä kytketään välittömästi moderniin tieteeseen ja länsimaisiin uskontoihin, koska ”on silkka historiallinen tosiasia, että puhdasoppinen tiede ja oikeaoppinen uskonto ovat syvästi olleet vailla luottamusta toisiinsa ja usein halveksineet toisiaan”. Tiede on pohjimmaltaan arvovapaa, ja tämä on aivan oikein, sillä ”tieteen omin alue on totuus, eikä viisaus”, joka kuuluu filosofialle ja uskonnolle. Miljoonille ns. tavallisille ihmisille viisaus on yhäkin nimenomaan uskonto. Molempia tarvitaan, tiedettä ja uskontoa. Niiden on vain opittava sietämään toisiaan, kunnioittamaan aidosti toisiaan – roomalaisittain *audiat et altera pars* – ja opittava löytämään se integraalinen viisusajattelu, joka voi – anteeksi sanonta – ”pelastaa ihmiskunnan”¹³.

Meidän aikamme keskeisimmät ongelmat vaativat sekä ihmisen subjektiivisen mielen – rehellisemmin sanoen: sielun – puhdistautumista, hänen biopsyykkisen olemuksensa kehittymistä ja muuttumista, ihmiskunnan henkisen ja sosiaalisen kulttuurin radikaalia irtautumista ainakin sodista ja väkivaltaista kaikissa muodoissaan, keskenään yhä kiistelevien itsenäisten valtioryhmien keskinäistä harmoniaa ja vielä paljon muuta.

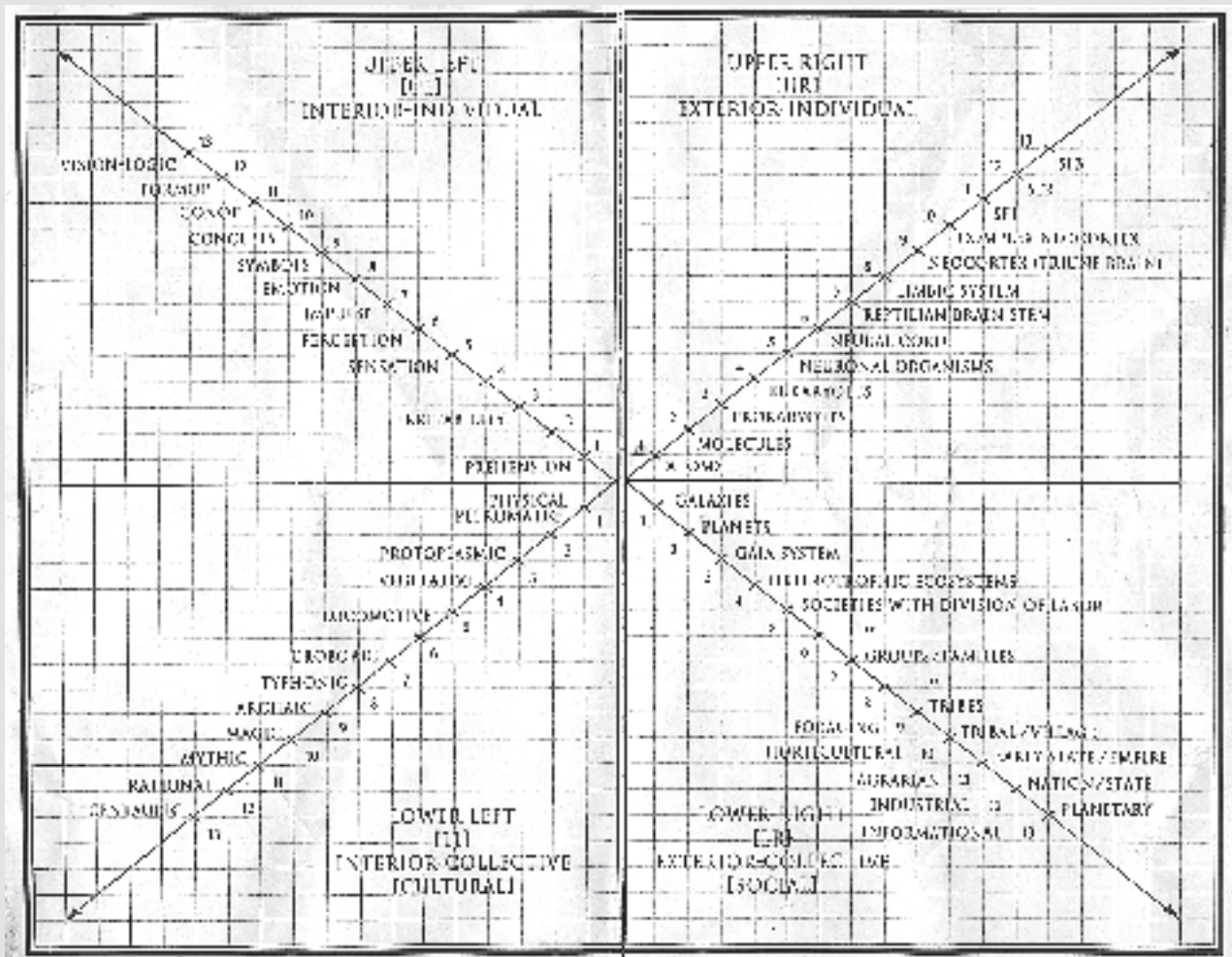
Näistä suurista muutoksista on Ken Wilber piirtänyt eteemme nelikenttäsään kartan ja tarjonnut kompassin oikean suunnan löytämiseksi. Ja trilogia on vielä kesken, alussa.

VIITTEET

1. *Vuosiatamme filosofia*, toim. Ilkka Niiniluoto ja Esa Saarinen. WSOY, Helsinki 1986.
2. Ks. esim. Stephen Toulmin, *Cosmopolis, The hidden agenda of modernity*. Chicago 1990.
3. Matti Luoma, *Kristinuskon moraalkritiikki Edvard Westermarckin elämässä ja ajattelussa*. Tampereen yliopisto, Tampere 1967.

9. Esim. Karl Löwith, *Gott, Mensch und Welt in der Metaphysik von Descartes bis zu Nietzsche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1967; William Barrett, *Death of the Soul, From Descartes to Computer*. OUP, Oxford 1987; Lauri Rauhala, *Ihmisen ainutlaatuisuus*. Yliopistopaino, Helsinki 1998.
10. Esim. J.W. Hauser, *Der Yoga, Ein indischer Weg zum Selbst*. Kohlhammer, Stuttgart 1958; Mircea Eliade, *Yoga, Immortality and Freedom*. Routledge, London 1958; George Feuerstein, *The Technology of Ecstasy*. Crucible, Chatham 1990. Esipuheen kirjaan on kirjoittanut Ken Wilber.
11. von Wright 1978, s. 59.
12. Esim. Irving Singer, *The Nature of Love I-III*. UCP, Chicago 1966, 1984, 1987; Geoffrey Parrinder, *Sexual morality in the world's religions*. One-

- Ken Wilber, K. *No Boundary*. Los Angeles, Center Press 1979 (new edition: Shambhala, 1981).
- Ken Wilber, *The Atman Project*. Wheaton, Quest, 1980.
- Ken Wilber, K. *Up From Eden*. New York: Doubleday/Anchor, 1981.
- Wilber, K. *A Sociable God*. New York: McGraw-Hill, 1982.
- Wilber, K. *Eye to Eye*. New York: Doubleday/Anchor, 1982.
- Wilber, K. (ed.) *The Holographic Paradigm*. Shambhala, 1982.
- Wilber, K., Engler, J. y Brown, D. *Transformations of Consciousness. Conventional and Contemplative Perspectives on Development*. Boston: Shambhala, 1986.
- Wilber, K., Anthony Dick and Ecker, Bruce, (eds.) *Spiritual Choices*, Paragon House Publishers, New York: 1987.

4. Georg Henrik von Wright, *Humanismi elämänasenteena*. Otava, Helsinki 1978, s. 81-88.
5. Panajotis Kondylis, *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*. Klett Cotta, München 1986.
6. Matti Luoma, *Länsimaiden kaksi uskontoa: kristinuskon ja rationalismin*. WSOY, Porvoo 1990.
7. C. G. Jung, *Wirklichkeit der Seele*, Rascher, Zürich 1934.
8. Ken Wilber (toim.), *Quantum questions: Mystical Writings of the World's Great Physicists*. Shambhala, Boston 1984; *The Holographic Paradigm: Exploring the Leading Edge of Science*. Shambhala, Boston 1982.

13. Matti Luoma, *Filosofisen ihmiskäsityksen umpikuja*. Kanava 1/1999.

WILBERIN KIRJOJA

Ken Wilber, *The Spectrum of Consciousness*. Wheaton, Quest 1977.

- Wilber, K. (ed.) *Quantum Questions*, Shambhala, 1987.
- Wilber, K. and Wilber Treya Killam, Grace and Grit. Shambhala, 1991.
- Wilber, K. *Sex, Ecology, Spirituality*. Shambhala, 1995.
- Wilber, K. *A Brief History of Everything*, Shambhala, 1996.